

Історіографія та джерелознавство

УДК 378.4(477–25)+[477.43]“1917/1920”:230.2.

О.М.Завальнюк

Джерела про заснування і діяльність Київського і Кам'янець-Подільського державних українських університетів (1917–1921 рр.)

Досліджується комплекс джерел про заснування і діяльність первістків національної вищої освіти – державних українських університетів у Києві і Кам'янци-Подільському, які появилися на освітянській карті країни у 1918 р.

Ключові слова: архіви, преса, мемуари, збірники документів і матеріалів, Київський народний український народний університет, Київський державний український університет, Кам'янець-Подільський державний український університет.

Важливою складовою відродження 1917–1921 рр. стали перші державні українські університети, які започаткували модерну національну вищу освіту. Про їх діяльність відомо чимало, однак поза увагою науковців все ще залишається чимало нез'ясованих питань, які треба дослідити.

Джерелознавчих праць з цієї теми поки що обмаль. Заслуговують на увагу розвідки А.О.Копилова¹, В.В.Коваля², І.І.Тюрменко³, В.П.Ляхоцького⁴ та ін. Певний доробок має і автор даної статті⁵. Утім згадані роботи присвячені частковим питанням і далеко не охоплюють усього комплексу джерел.

Метою нашої статті є з'ясування масиву та інформаційної ваги документів і матеріалів про заснування і функціонування українських університетів у Києві і Кам'янци-Подільську.

Цінний фактичний матеріал зосереджений у фондах Центрального дер-

жавного архіву вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). Особливу групу становлять документи центральних органів державного управління – фондів Генеральний секретаріат Української Народної Республіки, Рада народних міністрів (ф.1063), Рада міністрів Української Держави (ф.1064), Рада народних міністрів Української Народної Республіки (ф.1065), за якими можна простежити ідеологічні засади творення державних українських університетів, обговорення і ухвалу цілої низки законів про заснування національних вищих шкіл, розвиток їх матеріально-технічної та навчально-інформаційної бази, підготовку молодих науково-педагогічних кадрів і порядок отримання наукових ступенів і вчених звань, фінансування діяльності держуніверситетів тощо. Частина цих документів публікувалася у 1918–1920 рр. у підсумковому вигляді, без пояснювальних записок і зазначення змін до них у “Державному віснику” (1918 р.) і “Віснику державних законів для всіх земель Української Народної Республіки” (1919 р.). У 2006 р. зусиллями вчених Інституту історії України НАН України, Дослідного інституту сучасної української історії (Філадельфія, США) і працівників ЦДАВО України побачив світ двотомний збірник документів і матеріалів “Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.”, який вмістив журнали засідань Директорії УНР, журнали і протоколи усіх засідань українських урядів В.М.Чехівського, С.С.Остапенка, Б.М.Мартоца, І.П.Мазепи і В.К.Прокоповича із ухвалами всіх законів і постанов з розбудови національної вищої школи (подаються лише назви юридичних документів)⁶. Про реагування вищого колективного державного органу на ухвалені урядом закони і постанови свідчать матеріали фонду Канцелярія Директорії Української Народної Республіки (ф.1429).

Важливі документи містяться у фонді Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки на Поділлі (ф.1131). Прийняті колегіально Комітетом (Радою) Головноуповноваженого уряду УНР і затвержені І.І.Огієнком ухвали щодо кадрових призначень, виділення фінансування на придбання будинків, переклад богослужбових книг українською мовою, підготовки низки словників, а також соціального захисту працівників і студентів стосувалися лише одного державного українського університету – у Кам’янці-Подільському. Цінний документ, який проливає світло на підготовку візиту гетьмана України П.П.Скоропадського на свято відкриття Кам’янець-Подільського державного українського університету, виявлений у фонді Інспектор державної варти при Подільському губернському старості (ф.1794).

Незаміними для дослідників, які вивчають процес становлення національної вищої освіти у 1917–1920 рр., є документальні матеріали низки міністерств, розміщені передусім у фондах Народне міністерство освіти Української Народної Республіки (ф.2581), Міністерство освіти Української Держави (ф.2201) і Міністерство народної освіти Української Народної Республіки (ф.2582). Вони дають змогу простежити формування та реалізацію політики щодо заснування і підтримки молодих українських держуніверситетів, спротив заходам українізації російських вищих шкіл в Україні та спроби їх радикального реформування, формування кадрового потенціалу українських вишів, зусилля із творення матеріально-технічної бази та її розвитку, асигнування на забезпечення діяльності цих університетів, умови формування студентського контингенту тощо. Також тут знаходяться автобіографічні матеріали, які висвітлюють питання щодо особистісного складу науково-педагогічних працівників. Власне, цей аспект, як й інші (наприклад, науково-видавнича, бібліографічна і лекційно-пропагандистська діяльність К-ПДУУ), доповнюють документи фонду Народний комісаріат освіти Української РСР (ф.166), Центральний державний архів літератури і мистецтва України (ф.271) та Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (ф.ф. 12, 21, 81 і 170). У ф.10 Інституту рукопису містяться цінні матеріали, які розповідають, зокрема, про діяльність керівництва і членів Українського наукового товариства із заснування і вироблення нормативної бази Київського народного українського університету, який мав науковий характер і дав поштовх до відкриття інших вищих шкіл. Про діяльність комісії з вироблення політики в галузі національної університетської освіти йдеться в одному із документів фонду Управління Київського учбового округу (ф.707) Центрального державного історичного архіву в м.Києві.

Чимало цінних документів, які сприяють дослідженню окремих аспектів діяльності національних держуніверситетів (розв'язання фінансових проблем, регулювання цінової політики, підтримка повітовим земством національної вищої школи, реквізиція приміщень навчальних закладів тощо) вміщують фонди інших центральних органів виконавчої влади – Міністерства фінансів Української Народної Республіки (ф.1509), Міністерства внутрішніх справ Української Держави (ф.1216), Міністерства внутрішніх справ Української Народної Республіки (ф.1092), Міністерства ісповідань Української Народної Республіки (ф.1072) ЦДАВО України. У значному за обсягом ф.1072 репрезентована цінна інформація про участь викладачів і студентів К-ПДУУ у церковному відродженні Подільського краю, бо-

ротьбі за українізацію Служби Божої, забезпеченні її відповідною україномовною літературою. Документи фонду Головне управління мистецтв та національної культури Української Народної Республіки (ф.3689) дають змогу з'ясувати діяльність найбільш активних професорів і приват-доцентів К-ПДУУ, спрямовану на збереження культурно-історичної спадщини українського народу від анархічних дій частини населення регіону і непродуманих заходів влади щодо використання архівних документів для виготовлення паперу. Частина цих документів опублікована⁷.

Частково про участь студентів К-ПДУУ в політичному житті міської громади можна судити з кількох документів фондів ЦК УПСР, УКП (боротьбистів) і місцеві організації (ф.43) і УСДРП. Центральний комітет та місцеві організації (ф.266) Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Досить цікаві матеріали про фінансову підтримку університетів і студентів окремими повітовими земствами містять фонди Подільський губернський комісар Української Народної Республіки (ф.538) ЦДАВО України та Канцелярія Київського губернського комісара Українського Народної Республіки (ф.р-2798) Державного архіву Київської області.

Неопубліковані рукописні спогади приват-доцента К-ПДУУ Л.Т.Білецького, які містять чимало цінної, нерідко унікальної інформації про діяльність вишу, сприймання автором подій Української революції в різних містах країни, зокрема в Кам'янці-Подільському, містяться у фонді Білецький Леонід Тимофійович (1882–1955) – літературознавець, доктор філології, член партії соціалістів-федералістів, президент УВАН, ректор Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова у м.Празі (ф.3876) ЦДАВО України. У цьому ж архівосховищі (фонд 3830. Приходько Віктор Кіндратович – громадський і культурний діяч, член Української Центральної Ради, міністр юстиції, товариш міністра фінансів Директорії УНР, викладач Української господарської академії в м.Полтаві) виявлені машинописні спогади В.К.Приходька “З історії повстання Українського університету в Кам'янці на Поділлі”, у яких мемуарист з'ясує передумови, хід і результати роботи місцевої інтелігенції щодо заснування в адміністративному центрі Подільського краю державного українського університету. Цей матеріал ще за життя автора побачив світ у дещо зміненому вигляді на сторінках науково-літературного видання “Наша культура” 1935–1936 рр. до 20-річчя заснування згаданого вишу. У цьому ж ряду мемуари лектора К-ПДУУ С.Ф.Русової, розміщені у фонді 3889. Русова Софія Федорівна (1856–1940) – педагог, громадська й культурно-

освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, Українського інституту громадознавства в м. Празі, голова Української національної жіночої ради ЦДАВО України. Ці матеріали побачили світ у Львові незадовго до смерті авторки.

Великий комплекс документів і матеріалів про заснування, підтримку і діяльність державних українських університетів зосереджений у державних архівах Хмельницької області (далі ДАХО) та міста Києва (далі ДАМК). У ДАХО основним фондом, який є унікальною архівною пам'яткою національного рівня про освітнє, наукове, культурне і громадське життя країни в добу Української революції 1917–1921 рр., вважаємо Р-582. Кам'янець-Подільський державний український університет. Він нараховує 1502 справи, 1206 з яких особові. Цей архівний комплекс містить сотні оригінальних документів, а також чимало їх копій про вшанування університету в день його відкриття, формування професорсько-викладацької корпорації і студентського контингенту, навчально-виховний процес, матеріально-фінансові проблеми, розв'язання соціальних питань членів трудового колективу і студентства, діяльність керівних органів – професорської ради і правління, рад факультетів, формування і розвиток фундаментальної університетської бібліотеки, обслуговування читачів. Також простежуються внутрішньо демократичні порядки в університеті, за яких кожен мав право висловлюватися з різних питань, робити не анонімні критичні записи у книзі відгуків, відрито критикувати керівництво закладу у молодіжному часописі. Важливою складовою, яка, за збереженими документами, розкриває громадську активність студентської молоді, згуртованої у різні молодіжні організації, була Рада студентських представників. Тут добре простежується самодіяльність молодих людей, спрямована на виживання в умовах глибокої фінансово-економічної кризи, заробіток коштів для погашення заборгованості за право навчання в університеті.

Частина документів дає змогу з'ясувати вплив на свідомість науково-педагогічних й інших працівників, становище університету загалом молоді за кількарізових змін влади у місті, прихід польського війська тощо, реакцію студентів на утиски чужої влади, порушення автономних прав К-ПДУУ тощо.

З особових справ молоді стає відомо про запис на навчальні дисципліни (обов'язкові і за вибором), частково про біографічні подробиці майбутніх фахівців, їх соціальний і освітній рівень, віросповідання та ін. Справи науково-педагогічних працівників, лаборантів, управлінців значно бідніші

за інформацією, оскільки, як видно, зазнали “чистки”, після чого частина документів була вилучена. У першу чергу це стосується тих осіб, які покинули батьківщину і стали політичними емігрантами, у другу чергу зачепило групу лояльних до нового режиму, з-поміж яких згодом виявили “ворогів” народу. Але і попри зменшення документів справи дають чимало інформації, досить корисної для дослідження ролі науковців у забезпеченні роботи вишу.

Інший фонд ДАХО, який варто залучити до процесу дослідження, це – р-302. Кам’янець-Подільський інститут народної освіти. Кам’янець-Подільський інститут соціального виховання. Кам’янець-Подільський учительський інститут. Кам’янець-Подільський державний педагогічний інститут. Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет. Кам’янець-Подільський державний університет. Кам’янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка. Із десятків тисяч архівних справ використані ті, які стосуються початку 20-х років і містять десятки документів про роботу університету, заходи із реорганізації його в ІНО, репресії щодо викладачів і студентів, конфіскації музейних цінностей, архівних збірок, української преси доби УНР, а також “контрреволюційної” літератури, і які були у розпорядженні закладу. Особові справи працівників і студентів дають змогу з’ясувати вплив ідеологічного режиму на долю тих осіб, які донедавна були пов’язані з К-ПДУУ.

У фондах Кам’янець-Подільська міська управа (ф.р-249), Подільська губерньська народна управа (ф.р-260), Кам’янець-Подільське середнє восьмикласне технічне училище (ф.66) містяться документи та їх копії щодо прийняття ухвали про заснування університету і створення для нього відповідних умов, виділення на зазначену мету з коштів подільського земства 1 млн. карб., розв’язання питання про спільне використання навчальних площ університетом і технічним училищем тощо. Окремі документи засвідчують закріплення за закладом 100 дес. землі (ф.р-47. Народний суд четвертої дільниці Кам’янецького повіту), стосунків з радянською владою влітку-восени 1920 р. (ф.р-6. Відділ народної освіти Кам’янецького виконавчого комітету Рад робітничих, солдатських і червоноармійських депутатів).

Інший університетський архівний фонд (р-936. Український народний університет. Київський державний український університет), про який уже згадувалось, загалом нараховує 336 справ, причому із них особових – усього 28. В інформаційному сенсі він значно поступається тому, який зберігається у ДАХО, і не дає можливості глибоко висвітлити усі найважливіші

складові діяльності столичного держуніверситету. Складається враження, що такий стан фонду пов'язаний або ж із не зовсім якісним діловодством і станом поточного архіву, або ж “чисткою” його, причому як працівниками вишу напередодні зміни влади у Києві (з кінця 1918 до літа 1920 рр. їх було аж 6), так і працівниками ВУЧК і ДПУ для пошуку “доказів” контрреволюційної діяльності науково-педагогічних працівників Київського державного українського університету (М.П.Василенка, О.С.Грушевського, М.П.Кравчука, А.Ю.Кримського, А.М.Лободи, М.Є.Слабченка, Є.К.Тимченка та ін.). Як би там не було, але нинішнім дослідникам вельми складно скласти на основі зафіксованих в архівних справах значно меншої кількості фактів цілісну і змістовну картину життя первістка національної вищої школи, на який рівнялася регіональна інтелігенція.

Збережені документи (оп.1) дають змогу простежити спочатку механізм формування Київського народного українського університету. 24 справи, у яких вміщені відповідні документи (переважно рукописні), розкривають діяльність спільної громадської комісії із вироблення концепції, статуту та заснування КНУУ, створення навчальних планів за участю членів УНТ, формування лекторських кадрів, роботу ради лекторів закладу із налагодження навчальної праці, формування своєї бібліотеки, створення всеукраїнської мережі народних університетів тощо. У цій групі документів виділяються кілька протоколів засідань ради лекторів, у яких висвітлена реакція її членів на непослідовність політики міністерства освіти щодо створення окремого державного українського університету в столиці та українізації університету св.Володимира, формування кадрового складу КДУУ з лекторів, а студентського контингенту зі студентів народного університету, ухвала загальних зборів українських студентів про можливе об'єднання КНУУ зі столичним російським університетом.

Дещо повніше документи розкривають діяльність Київського державного українського університету (оп.2, 3). Значний інтерес становлять протоколи засідань університетської комісії при міністерстві освіти щодо реформування мережі російських вищих навчальних закладів в Україні, листування щодо заміщення вакантних посад професорсько-викладацьких кадрів, розв'язання проблеми навчальних площ, фінансування кабінетно-лабораторної бази, придбання літератури для бібліотеки, діяльність культурно-просвітньої комісії в регіоні. Також виявлені розклади занять, проекти кошторисів обох державних українських університетів на 1918 р., довідка про стан КДУУ на кінець літа 1919 р., копії платіжних доручень на придбання майна і літератури, протокольні ухвали керівництва вишу

щодо звільнення від плати за навчання або відтермінування внесення її, копія ухвали Наркомосвіти УСРР про об'єднання в столиці українського і російського університетів тощо.

Крім уже зазначених кількох збірників документів і матеріалів, до послуг дослідників є й інші. Це, зокрема, двотомник “Українська Центральна Рада”⁸, “Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 року)”⁹, “ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920”¹⁰, які містять низку цікавих історичних документів про діяльність в галузі національної вищої освіти Української Центральної Ради та її Генерального Секретарства освітніх справ, розгортання в Україні і на етнічних українських землях широкого громадського руху за українізацію старої вищої школи і відкриття нових вишів з українською мовою навчання. Досить важливими є опубліковані протоколи про роботу з'їздів делегатів російських вищих навчальних закладів щодо реформи вищої освіти за УЦР і гетьманату, а також засідання комісії в справах вищих шкіл і наукових інституцій під головуванням академіка РАН В.І.Вернадського (ф.2201 ЦДАВО України).

Варто звернути увагу на збірку документів і матеріалів, де висвітлюється участь студентів КНУУ у боях під ст. Крути і під час придушення січневого більшовицького повстання у Києві¹¹.

Заслужують на увагу опубліковані у 1917–1918 рр. матеріали про роботу другого всеукраїнського учительського з'їзду, у яких йдеться про необхідність заснування з осені 1917 р. народного українського університету¹², матеріали Подільської¹³ і Київської¹⁴ губернських земств щодо фінансування університетського проекту у Кам'янці-Подільському та виділення коштів на стипендії студентам Київського державного українського університету.

Через складні випробування, яких зазнала наша країна у роки воєн і революції, репресивну діяльність тоталітарного режиму Національний архівний фонд зазнав значної руйнації. Це великою мірою стосується фондів центральних і обласних держархівів, які містять документи з історії Української революції. Компенсувати втрачене неможливо, утім варто ширше залучати до джерельної бази наукових праць збережений фонд періодичних видань того часу. Фахівець з української преси 1917–1920 рр. Г.Я.Рудий дослідив кілька сотень газет і дійшов висновку, що вони активно пробуджували національну свідомість, переконували у важливості культури і духовності, привертали увагу, зокрема, до проблеми формування й функціонування національної вищої школи¹⁵. Опрацювавши понад 700

матеріалів з більш як трьох десятків україно- і російськомовної преси революційної доби, ми маємо підстави цілком погодитися з ним у тому, що питання національної вищої освіти, зокрема державних українських університетів, представлені у цих виданнях досить широко, хоча нерідко траплялися незначні за обсягом матеріали, які майже телеграфним стилем фіксували різні факти з життя конкретного вишу. Найбільш цінні матеріали про роботу із заснування українських університетів та їх багатогранну діяльність вмішували і центральні та місцеві газети різних політико-ідеологічних напрямів, зокрема “Нова Рада” (Київ, 1917–1919), “Рада” (Київ, 1919), “Народна воля” (Київ, 1917–1918), “Відродження” (Київ, 1918), “Державний вістник” (Київ, 1918), “Робітничка газета” (Київ, 1918), “Слово” (Київ, 1918), “Промінь” (Київ, 1919), “Киевская мысль” (Київ, 1918), “Рідне слово” (Полтава, 1918–1919), “Волинська газета” (Житомир, 1918), “Волинська народна газета” (Житомир, 1918), “Свято Поділля” (Кам’янець-Подільський, 1918), “Життя Поділля” (Кам’янець-Подільський, 1918–1919), “Поділля” (Кам’янець-Подільський, 1918), “Подольская мысль” (Кам’янець-Подільський, 1918), “Україна” (Кам’янець-Подільський, 1919), “Трудовий шлях” (Кам’янець-Подільський, 1919), “Трудова громада” (Кам’янець-Подільський, 1919), “Визволення” (Кам’янець-Подільський, 1919), “Боротьба” (Кам’янець-Подільський, 1919), “Новий шлях” (Кам’янець-Подільський, 1919), “Шлях” (Вінниця, 1919), “Республіканські вісті” (Вінниця, 1919), “Наш шлях” (Кам’янець-Подільський, 1919–1920), “Громада” (Кам’янець-Подільський, 1919), “Слово” (Кам’янець-Подільський, 1920), “Подольський край” (Кам’янець-Подільський, 1920) та ін.

У тогочасній пресі публікувалися матеріали, пов’язані з діяльністю КНУУ, трагедією під Крутами, закони про заснування університетів і відкриття у структурі К-ПДУУ різних факультетів, інтерв’ю з ректорами, матеріали про роботу міністерської комісії на чолі з В.І.Вернадським, різні точки зору щодо політики в галузі вищої школи, звернення професорсько-викладацьких корпорацій і студентських організацій з приводу важливих подій в житті країни, міста, університету і молодіжного руху, інформацію про навчальний процес і підсумковий контроль, наукове життя викладачів і студентів, видавничу справу, розвиток різних підрозділів, роботу читальні, культурно-мистецькі заходи тощо. Окремі періодичні видання (наприклад, “Наш шлях”) виконували роль своєрідного літописця діяльності Кам’янець-Подільського державного українського університету. З’ясовано лише кілька випадків, коли опублікована інформація не відповідала дій-

сності. Тож загалом пресі, як одному з джерел, залучених до бази дослідження теми, можна довіряти.

Важливим джерелом є мемуарна література. Вона почала з'являтися у 20-х рр., хоча окремі рукописи були виконані раніше. Вже у січні-травні 1919 р. П.П.Скоропадський виклав у XVI зошитах спогади про події в Україні з кінця 1917 до середини грудня 1918 р. Машинописний варіант він відредагував у 1920–1922 рр. Повний текст мемуарів¹⁶ вийшов у світ аж 1995 року у незалежній Україні. Приділяючи основну увагу політичним, дипломатичним і військовим аспектам, він з'ясував і питання університетського будівництва в часи гетьманування, зокрема високо оцінив діяльність у цьому напрямку міністра освіти М.П.Василенка¹⁷. Попри окремі фактографічні помилки, свідчення П.П.Скоропадського заслуговують на увагу дослідників. Говорячи про заснування двох держуніверситетів як про досягнення гетьманської влади, з чим треба погодитися, автор допустився принизливого випадку проти Київського народного українського університету, який був створений науково-освітньою громадськістю за попередньої влади, називаючи його пародією на вищий навчальний заклад, де “українського ... майже нічого не було”¹⁸. Скоріш за все у мемуариста не було достовірної інформації про КНУУ.

Значну групу спогадів опублікували колишні викладачі і будівничі державних українських університетів. Усвідомлюючи своє важке емігрантське становище, примарність перспективи у чужому світі, а також потребу донести до українців діаспори свідчення про події і людей періоду державотворення 1917–1921 рр., зрозуміле бажання “не пропастися на чужині”, справедливо вписати до нього і свої імена, автори створювали праці з власної ініціативи, іноді – на пропозицію видавців-українців. Для об'єктивного відтворення канви подій частково використовували літературу і періодичні видання, які встигли захопити з собою, або брали з різних бібліотек, набагато рідше – копії різних документів революційної доби. Це стосувалося тих діячів, які працювали в Україні на різних посадах або були в команді керівників держави. Мемуаристам іноді допомагали матеріалами колеги з різних емігрантських об'єднань, Українського вільного університету у Празі (у цьому виші працювали колишні професори, приват-доценти і асистенти державних українських університетів, такі як Д.І.Дорошенко, В.О.Біднов, Ю.О.Русов, Ф.П.Швець, Л.Т.Білецький, О.Мицюк, В.Тимошенко та ін.), Українського вищого педагогічного інституту Михайла Драгоманова у Празі (тут доля звела колишніх викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету – Д.І.Дорошенка, Л.Т.Бі-

лецького, С.Ф.Русову, Ю.О.Русова, С.Риндика, бібліотекаря С.О.Сірополка, колишнього студента А.П.Животка), інших закладів, наукових товариств¹⁹.

З-поміж мемуаристів-емігрантів передусім треба відзначити зусилля Д.І.Дорошенка, який у 1923–1924 рр. в опублікованих спогадах, зроблених значною мірою на документальній основі, розповів про свою роботу у Кам'янець-Подільському державному українському університеті у січні-квітні 1919 р., навів дані про персональний склад науково-педагогічних працівників і чисельність студентського контингенту та ін. Згодом вони двічі перевидавалися за кордоном²⁰, а у 2007 р. – в Україні²¹.

Спеціально К-ПДУУ присвятив змістовні спогади, які охоплюють дво-річний період роботи у виші, В.О.Біднов²² (вони дістали схвальну оцінку і у 1936 р. були використані Д.І.Дорошенком і С.Наріжним при написанні нарисів про небіжчика В.О.Біднова, зокрема для висвітлення кам'янецького періоду його громадської і наукової діяльності²³). Крім того, він започаткував роботу зі створення життєписів колишніх колег (перший нарис був присвячений приват-доценту О.А.Аленичу, який пішов з життя у 1923 р.²⁴, і перегукувався з менш змістовною газетною публікацією М.Ясінського в УСРР²⁵), на основі документів проаналізував роботу Комісії із перекладу Святого Письма українською мовою, що працювала на базі богословського факультету у Кам'янці-Подільському²⁶.

На початку 30-х рр. К.Левицький випустив у світ книгу “Великий зрив” про події у Східній і Західній Україні в період з березня до листопада 1918 р. У ній знайшлося місце для розповіді про відкриття Київського державного українського університету за спогадами і опублікованими матеріалами української періодики, згадки про появу такого з закладу у Кам'янці-Подільському²⁷.

Ситуацію, у якій зародилася ідея заснувати університет у Кам'янці-Подільському, та основні віхи його діяльності до листопада 1920 р. висвітлив у мемуарно-документальній праці І.І.Огієнко на сторінках часопису “Наша культура”²⁸, який видавався у Львові і Варшаві у 1935–1937 рр. Завершальну частину їх, що стосувалася листопада 1919 – листопада 1920 рр., автор згодом виокремив, розширив і опублікував під назвою “Рятування України. На тяжкій службі своєму народові”²⁹. Кам'янець-Подільському університетові присвятив детальні спогади, насичені різними перевіреними даними, взятими із опублікованих джерел, унікальною інформацією, один із його будівничих В.К.Приходько. Публікувались вони у “Нашій культурі”³⁰, згодом їх видали окремою брошурою³¹. У тому ж пе-

ріодичному виданні з'явилася мемуарна праця О.М.Пашенко, яка в еміграції завершила висвітлення напруженого процесу творення університету в Кам'янці-Подільському місцевою університетською комісією, до якої входила й сама³². З-поміж цих і спомини про роботу в К-ПДУУ асистента Л.В.Бачинського³³ і помічника лікаря й скарбника Ю.А.Гудзія³⁴. У часописі І.І.Огієнка розмістив невеличкі спогади про свою культурну працю у 1918 р. також П.П.Скоропадський³⁵. Загадав він і про заснування обох українських держуніверситетів, і спроби українізації університету св.Володимира. Гетьман був переконаний, що якби його державна праця не перервалася у грудні 1918 р., то завдяки послідовним зусиллям його команди "університет св. Володимира незабаром був би українським цілком"³⁶. У 1978 р. журнальну статтю П.Скоропадського передрукували під іншою назвою видавці збірки "У 60-річчя відновлення Гетьманської Української Держави 29 квітня Р.Б. 1918"³⁷.

У 1937 р. окремим виданням вийшли спогади С.Ф.Русової, яка 1920 року викладала педагогіку в К-ПДУУ. Вона залишила незабутні враження про ставлення студентської молоді до навчальної праці і запровадження в місті більшовицького режиму після поразки Української революції³⁸.

Наступного 1938 р. до 20-річчя відновлення держави Павла Скоропадського вірні гетьманові діячі видали у Львові спеціальний збірник статей "За велич нації", у якому вмістили спогади колишнього професора двох українських держуніверситетів Й.Пеленського, що був свідком відкриття столичного закладу³⁹. Через 20 років збірник перевидали у Нью-Йорку до 10-ї річниці смерті гетьмана⁴⁰.

Після Другої світової війни продовжувалося накопичення мемуарних джерел з історії національного університетського будівництва в 1918–1920 рр. Так, 1949 року у Нью-Йорку побачив світ невеличкий матеріал Л.Биковського про роботу автора в бібліотеці Кам'янець-Подільського державного українського університету, формування книжкового фонду⁴¹. У 1971 р. ці спогади увійшли до більш об'ємної мемуарної праці того ж автора, яка появилася у Західній Німеччині⁴².

Упродовж 50-х рр. мемуарні свідчення про функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету опублікували два колишні студенти цього вишу – Петро Білон⁴³ і невстановлена особа⁴⁴, у яких, зокрема, вони розповідають про ставлення студентської молоді до виконання своїх навчальних обов'язків, до педагогічної майстерності окремих науково-педагогічних працівників тощо. Одні із цих спогадів (невстановленого студента) перевидали в Україні у 2000 р.⁴⁵. Цей ряд продовжує

мемуарне видання В.Гарби, у якому містяться свідчення, зокрема, про фрагменти навчального процесу у тому ж виші⁴⁶.

Про діяльність К-ПДУУ із збереження архівної спадщини українського народу частково засвідчують мемуарні матеріали архіваріуса університету П.Богацького, видані після його смерті в Австралії сином Левком⁴⁷.

У спогадах Г.Костюка, колишнього учня гімназії для дорослих при Кам'янець-Подільському державному українському університеті, вміщені невеличкі згадки про цей середній освітній заклад і товаришів по навчанню⁴⁸.

Крім мемуарно-документальних праць емігрантів, які, на жаль, не побавлені фактографічних й хронологічних огріхів, до джерельної бази роботи залучені видані після смерті авторів в Україні "Спомини" М.С.Грушевського⁴⁹ і щоденники В.І.Вернадського⁵⁰, а в Росії – спогади В.В.Зеньківського⁵¹. Вони містять вельми цікаві свідчення про слабкість української влади щодо українізації російських вищих шкіл в Україні, зокрема університету св.Володимира, підготовчі заходи із формування та діяльність комісії із вищих шкіл та наукових інституцій, викладацьку роботу в КНУУ, ставлення російської професури до появи українського університету тощо. У мемуарах фінського посла у Києві Г.Гумеруса, опубліковані в перекладі українською мовою, зафіксоване враження від його участі у святі відкриття Київського державного українського університету⁵².

Для з'ясування участі студентів КНУУ в бою під ст.Круги певну цінність мають мемуари учасників тієї події І.Лоського⁵³, Л.Лукаsevича⁵⁴, С.Довгаля⁵⁵ та ін.

Отже, для дослідження процесу заснування і діяльності державних українських університетів наявна досить велика джерельна база, яка включає в себе як цінні архівні комплекси, опубліковані різноматичні документальні збірки, так і надзвичайно багатий матеріал періодики, а також мемуарних видань.

Примітки:

1. Див.:Копилов, А. О. Українські державні інституції в Кам'янці-Подільському восени 1919 – влітку 1920 рр.: (за книгою І.І.Отієнка "Рятування України") / А. О. Копилов // Матеріали ІХ-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяч. 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 319-324.

2. Див.: Коваль, В. В. Газета "Свято Поділля" як джерело вивчення історії Кам'янець-Подільського державного українського університету / В. В. Коваль // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педа-

гогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2. – С. 87-90.

3. Див.: Тюрменко, І. Відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету в спогадах Микити Шаповала / Ірина Тюрменко // *Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження: наук. доп. П Всеукр. наук.-теор. конф.* – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 93-97.

4. Див.: Ляхоцький, В. Фонд Головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі як джерело дослідження заключного етапу визвольних змагань 1917–1921 рр. / Володимир Ляхоцький // *Студії з архівної справи та документознавства.* – К., 1998. – Т. 3. – С. 101-113; його ж. Невідомі документи про життя Івана Огієнка (на матеріалах фонду Українського державного університету у м. Кам'янці-Подільському) / Володимир Ляхоцький // *Там само.* – К., 1999. – Т. 1. – С. 107-114; його ж. Специфіка мемуарних нарисів Івана Огієнка / Володимир Ляхоцький // *Пам'ять століть.* – К., 2000. – № 1. – С. 140-143; його ж. Джерела до біографії Івана Огієнка в архівосховищах Києва / Володимир Ляхоцький // *Архіви України.* – К., 2000. – № 4. – С. 51-58.

5. Див.: Завальнюк, О. М. Емігрантська мемуарна література 20–70-х рр. ХХ ст. про Кам'янець-Подільський державний український університет / О. М. Завальнюк // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: істор. науки.* – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 7(9). – С. 490-501; його ж. Архівні джерела про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету / О. Завальнюк // *Студії з архівної справи та документознавства.* – К., 2003. – Т. 9. – С. 59-64; його ж. Біографія Івана Огієнка за українськими часописами 1918–1919 років / О. М. Завальнюк // *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія: історична та філологічна.* – Кам'янець-Подільський, 2005. – Вип. 2. – С. 93-100; його ж. Кам'янець-Подільський державний український університет за спогадами Л.Т.Білецького / О. М. Завальнюк // *Хмельниччина. Дивокрай: всеукр. наук.-краєзн. зб.* – Кам'янець-Подільський, 2005. – № 1-2. – С. 53-57; його ж. Мемуарні праці Івана Огієнка як джерело вивчення історії національної університетської освіти в Україні у 1917–1920 рр. / О. М. Завальнюк // *Там само.* – Кам'янець-Подільський, 2006. – Вип. 3. – С. 205-217; його ж. Кам'янець-Подільський державний український університет у спогадах Софії Русової / О. М. Завальнюк // *Просвітницька діяльність Софії Русової: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського державного університету. Серія соціально-педагогічна.* – Кам'янець-Подільський : “АбетКА-НОВА”, 2006. – Вип. 5. – Т. 1. – С. 3-11; його ж. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1920 рр.) у спогадах його колишніх студентів / О. М. Завальнюк // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 8. – С. 35-45.

6. Див.: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали: У 2 т., 3 ч. / [упоряд. В.Верстюк (керівн.) та ін.]. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 688 с.; Т. 2. – 744 с.

7. Див.: Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів] / [Редкол.: Ляхощкий В.П. (гол. ред.), Матяш І.Б. (заст. гол. ред.), Климова К.І. (відп. секр.) та ін.]; Гол. арх. упр. при Каб. Мін-в Укр., Укр. держ. наук.-досл. ін.-т арх. справи і документознавства. – К., 1998. – Т. 1. – С. 95-96, 121-123, 127-136, 139; Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.): Зб. док. і матеріалів / [Автори-упоряд.: О.О.Нестуля, С.І.Нестуля, Г.Я.Рудий; відп. ред. В.О.Горбик]; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 2008. – 320 с.

8. Див.: Українська Центральна Рада: док. і матеріали у 2 т./ [Упоряд.: В.Ф.Верстюк (кер.), О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький, Т.С.Осташко та ін.; відп. ред. В.А.Смолий, заст. відп. ред. В.Ф.Верстюк]. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 590 с.; 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 424 с.

9. Див.: Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 року): док. і матеріали / [Упоряд.: В.Верстюк (відп. ред.), О.Бойко, Р.Піріг, Л.Яковлева; відп. ред. В.Верстюк]. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

10. Див.: ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920: Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / [Упоряд. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський]. – К. : Прайм, 2000. – Кн. 1: Університет св.Володимира між двома революціями. – 702 с.; 2001. – Кн. 2: Університет св.Володимира за доби Української Центральної Ради та гетьманату Павла Скоропадського. – 704 с.

11. Див.: Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідження, кіносценарій / [Упоряд. Я.Гаврилук]. – К. : Вид. центр “Просвіта”, 2010. – 880 с.:іл.

12. Див.: Другий Всеукраїнський учительський з'їзд: тези докладів, дебати, постанови. – К. : Вид. Всеукр.тов-ва шкіл. освіти, 1917. – 40 с.

13. Див.: Доклади Подільської Губерніальної Народної Управи Губерніальній Народній Раді Першого чергового народнього зібрання. По народній освіті. Сесія з 22 по 26 квітня 1918 року. – Кам'янець на Поділліу : друкарня Поділ. губ. правл., 1918. – 119 с.

14. Див.: Доклади Київської Губерніальної Народної Управи Губерніальній Народній Раді сесії 1918 року. По відділу освіти. – К. : друкарня Київ. губ. нар. управи, 1918. – 80 с.

15. Див.: Рудий, Г. Я. Преса України як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти / Г. Я. Рудий; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К., 2005. – С. 323, 329.

16. Див.: Скоропадський, П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Скоропадський; [Гол. ред. Ярослав Пеленський]. – К.; Філадельфія, 1995. – 495 с.

17. Там само. – С. 165-166, 231-232.

18. Там само. – С. 232.

19. Наріжний, С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Вид. 2-е / Симон Наріжний. – Львів; Кент; Острог,

2008. – Ч. 1. – С. 123-127, 174-177.

20. Див., напр.: Дорошенко, Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид.2-е / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. – 543 с.

21. Див.: Дорошенко, Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки: науково-популярне видання / Дмитро Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.

22. Див.: Біднов, В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському. (Уривок зі спогадів) / В. Біднов // Літературно-науковий вістник. Річник XXVII. – Львів : З друкарні Ставропігійського інституту, 1928. – Т. ХСVII. – Кн. XI: листопад. – С. 233-240; Кн. XII: грудень. – С. 325-333.

23. Див.: Дорошенко, Д. Життя й громадська діяльність проф. В.О.Біднова / Дмитро Дорошенко // Пам'яті професора Василя Біднова. Засідання Українського історико-філологічного товариства в Празі дня 30. квітня 1935 року / Видання Українського історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1936. – С. 9; Наріжний, С. Наукова праця проф. В.О.Біднова / С. Наріжний // Там само. – С. 23.

24. Див.: Біднов, В. Український астроном Олександр Аленич (1890–1923 рр.) / В. Біднов // Літературно-науковий вістник. Річник XXX. – Львів : З друкарні А.Салевича і с-ки, 1931. – Т. CV. – Кн. 1: січень. – С. 80-85.

25. Див.: Ясінський, [М.]. Олександр Аленич / [М.] Ясінський // Червоний шлях. – Кам'янець-Подільський, 1923. – 28 квітня. – № 77 (126). – С. 3.

26. Див.: Біднов, В. Одна з спроб перекладу Біблії на українську мову / В. Біднов // Книголюб: видання Українського товариства прихильників книги. Річник V. – Прага, 1931. – Кн. 1. – С. 1-9.

27. Див.: Левицький, К. Великий Зрив (до історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) / Кость Левицький. – Львів : Видавн. кооператива “Червона калина”, 1931. – С. 98-103.

28. Див.: Огієнко, І. І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура: науково-літературний місячник, присвячений вивченню української культури / [Гол. ред. і видавець проф. д-р Іван Огієнко]. – Львів, 1935. – Кн. 8. – С. 510-522; 1936. – Кн. 1 (10). – С. 64-72; Кн. 3 (12). – С. 233-236; Кн. 7 (16). – С. 554-557; Кн. 8-9 (17). – С. 628-636; Кн. 10 (18). – С. 710-712.

29. Див.: Огієнко, І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид.2-е, доп. / Іван Огієнко. – Вінніпег : Тов-во “Волинь”, 1968. – 94 с.

30. Див.: Приходько, В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі / Віктор Приходько // Наша культура. – 1935. – Кн. 5. – С. 305-316; Кн. 6. – С. 364-378; Кн. 7. – С. 439-444; 1936. – Кн. 1 (10). – С. 34-42; Кн. 2 (11). – С. 115-126.

31. Див.: Приходько, В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі: відбитка з “Нашої культури” 1935–1936 рр. / Віктор Приходько. – Варшава : Друкарня синодальна, 1936. – 60 с.

32. Див.: Пашенко, О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету / Олімпіяда Пашенко // Наша культура. – 1936. – Кн. 5 (14). – С. 332-346; Кн. 6 (15). – С. 413-420; Кн. 10 (18). – С. 671-677.

33. Див.: Бачинський, Л. Найкращі хвилини мого життя. Мої спомини про Кам'янецький Університет / Леонід Бачинський // Наша культура. – 1936. – Кн. 11 (19). – С. 765-767.

34. Див.: Гудзій, Ю. З життя Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Спомини лікарського помічника й скарбника Університету. 1918–1920 / Юрій Гудзій // Наша культура. – 1936. – Кн. 3 (12). – С. 229-233; Кн. 4 (13). – С. 291-295.

35. Див.: Скоропадський, П. Українська культурна праця за Гетьманщини 1918-го року / Павло Скоропадський // Наша культура. – 1936. – Кн. 4 (13). – С. 241-246.

36. Там само. – С. 244.

37. Див.: Гетьман Павло про свою працю 1918 р. // У 60-річчя відновлення Гетьманської Української держави 29 квітня Р.Б. 1918. – Торонто : Вид-во “Батьківщина”, 1978. – С. 38-42.

38. Див.: Русова, С. Мої спомини / Софія Русова. – Львів : Видавн. кооператива “Хортиця”, 1937. – 165 с.

39. Див.: Пеленський, Й. Оснування Українського Університету в Києві / Йосип Пеленський // За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української гетьманської держави. – Львів, 1938. – С. 107-112.

40. Див.: Пеленський, Й. Оснування Українського Університету в Києві / Йосип Пеленський // За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української гетьманської держави: зб. ст. / [Редкол.: М.Пасіка та ін.]. – Нью-Йорк, 1955. – С. 137-144.

41. Див.: Биковський, Л. Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. (Спомини) / Лев Биковський. – Нью-Йорк; Вінніпег, 1949. – 9 с.

42. Див.: Биковський, Л. Книгарні. – Бібліотеки. – Академія: Спомини (1918–1922) / Лев Биковський. – Денвер; Мюнхен : Вид-во “Дніпрова хвиля”, 1971. – 154 с.

43. Див.: Білон, П. Спогади / Петро Білон. – Пітсбург, 1952. – Ч. 1. – 164 с.

44. Див.: Кам'янецький Український Державний Університет. Спогади студента // Віра й Культура. – Вінніпег, 1959. – Ч. 9 (69). – С. 46; Ч. 10-11 (70-71). – С. 15-19.

45. Див.: Кам'янецький Український Державний Університет. Спогади студента // Пам'ятки культури: історія та культура. – К., 2000. – № 3-4. – С. 110-113.

46. Див.: Гарба, В. На розпутьях (до історії одного покоління) / Василь Гарба. – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США; Товариство подолян при ВУАН, 1976. – 351 с.

47. Див.: Архіви / [Зібрав Левко Богацький]. – Сідней, 2003. – 432 с.
48. Див.: Костюк, Г. Зустрічі і прощання. Спогади / Григорій Костюк. – Едмонтон : Канадський ін.-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1987. – 743 с.
49. Див.: Грушевський, М. Спомини / Михайло Грушевський // Київ. – К., 1989. – № 11. – С. 24-35.
50. Див.: Вернадський, В. В. Дневники. Октябрь 1917 – январь 1920 / В.И.Вернадский; [Сост. М.Ю.Сорокина, С.Н.Киржаев, А.В.Мемелов и др.; отв. ред. К.М.Сытник, Б.В.Левшин]. – К. : Наук. думка, 1994. – 270 с.
51. Див.: Зеньковский, В. Пять месяцев в власти (15 мая – 19 октября 1918 г.: воспоминания / Василий Зеньковский; [Публ. текста и редакция М.А.Колерова]. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. – 218 с.
52. Див.: Гумерус, Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / [Перекл. з фін., коментарі та передмова Й.Ремі, В.Пилипенка]. – К. : Таксон, 1997. – 200 с.
53. Див.: Лоський, І. Крути / Ігор Лоський // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / [Упоряд. І.Пльенко]. – Дрогобич : Вид. фірма “Відродження”, 1995. – С. 49-57; його ж. Історія формування студентського куреня і опис перебігу крутянського бою. Спогад / Ігор Лоський // Героїка трагедії Крут / Київська міська організація Всеукр. тов.-ва “Меморіал” імені Василя Стуса. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2008. – С. 87-91; його ж. Крути / Ігор Лоський // Крути: Збірка у пам’ять героїв Крут / [Упоряд. Зінкевич О., Зінкевич Н.]. – К. : Смолоскип, 2008. – С. 95-105.
54. Див.: Лукасевич, Л. Із книги “Роздуми на схилку життя” / Левко Лукасевич // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – С. 57-68; його ж. Бій під Крутами // Крути: Збірка у пам’ять героїв Крут. – С. 133-141; його ж. Спогади / Левко Лукасевич // Героїка трагедії Крут. – С. 61-76.
55. Див.: Зарицький, В. Спогади Спиридона Довгаля / В. Зарицький // Героїка трагедії Крут. – С. 143-145.

Резюме

Исследуется комплекс источников об основании и деятельности первых национальных высших учебных заведений – государственных украинских университетов в Киеве и Каменце-Подольском, которые появились на образовательной карте страны в 1918 г.

Ключевые слова: архивы, пресса, мемуары, сборники документов и материалов, Киевский народный украинский университет, Киевский государственный украинский университет, Каменец-Подольский государственный университет.

Одержано 12 травня 2011 року